

Астра Рейтблат (1923–2002) — зоолог, паразитолог, епідеміолог

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Astra Reitblat (1923–2003), a zoologist, parasitologist, and epidemiologist. — An essay about a researcher who began her scientific career in Kyiv as a theriologist and studied small mammals in the city's green areas (1950). In the following years, she became involved in studying rodent ectoparasites in Dagestan and Stavropol as part of her work in the system of anti-plague stations in the Caucasus and Transcaucasia. From c. 1967 until the end of her life (2002), she had worked at the Stavropol Research Institute of Plague Control of the Caucasus and Transcaucasia. Remaining primarily an acarologist and epidemiologist, the researcher constantly worked on theriological objects, such as gerbils, water voles, and ground squirrels. In Kyiv, she maintained relations with the Shcherbak family of zoologists.

Біографічні деталі¹

Астра Рейтблат народилася 1923 р. в Чернігові, з 1926 р. сім'я в Житомирі, де 1931 р. пішла до школи. 1933 р. сім'я переїхала до Києва, де Астра 1941 р. закінчила школу (№ 155)². З початком окупації Києва сім'я евакуювалася до Удмуртії (Шарканський р-н), де Астра працювала вихователем дитбудинку до травня 1942 р., коли сім'я переїхала в с. Тиловай, де з 09.1942 вона була піонервожатою місцевої школи. У 1943 р. поступила на біофак заочного відділення Іжевського педінституту, 1944 переведена на 2 курс стаціонару того ж вишу. 1945 р. реєвакуюція з батьками до Києва, де в травні 1945 р. перевелася на біофак Київського держуніверситету.

Закінчила КДУ за спеціальністю «біолог-зоолог» 1949 р. з рекомендацією до аспірантури КДУ, яка не сталася через тогорічну «відсутність місць на кафедрі». З грудня 1949 р. дослідниця працювала в Передкавказзі, про що свідчать і її особова справа у Ставропольському протичумному НДІ, і колекційні зразки в зоомузеї КНУ (ЗМКУ).

¹ «А. Г. Рейтблат» — одна з найбільш утаємничених персон серед досліджених автором. Значною мірою це визначається частими переїздами дослідниці й роботою в закритих лабораторіях. Прогрес забезпечили бібліографічний пошук та аналіз колекцій, а також виявлені автором згадки про неї у спогадах М. Щербака [Щербак 2017] та в монографії з історії протичумних служб у СРСР, включно з передруком секретних матеріалів 1998–1999 рр. [Belousova 2013].

² По війні це — жіноча школа, на Січових Стрільців (<https://www.sch-155.com.ua/>).

За виданням «Історія НАНУ 1946–1950» (с. 358) в Києві працював Рейтблат Гершон Маркович (1886 р.н.) — м.н.с. Відділу квітникарства і оранжерейних культур (1946), старший науковий співробітник насіннево-карантинної лабораторії (1947) Ботанічного саду АН. Врешті виявилось, що це і є її батько, акаролог [напр.: Рейтблат 1945], і батькові акарологія й робота в ботсаду напевно вплинули на фах Астри (дипломна — про гризунів зелених зон Києва, включно з ботанічним садом, дисертація — про кліщів).

Після навчання в Київському університеті її «сліди» з'являються в медико-біологічних центрах Передкавказзя, у Дагестані, а згодом і в Ставрополі. Стаття 1958 р. афілійована з Петровським відділенням протичумного НДІ Кавказу і Закавказзя МОЗ СРСР [Рейтблат 1958], надалі вся активність була пов'язана зі Ставрополіям [Рейтблат 1964], де вивчала гамазових кліщів. У Дагестані підготувала кандидатську дисертацію, яку захистила 1967 р. за темою «Гамазові кліщі піщанок Передкавказзя і Закавказзя» [Рейтблат 1967]. Відтоді й до кінця життя працювала в Ставрополі у Протичумному НДІ на посаді старшого наукового співробітника Відділу боротьби з носіями та переносниками особливо-небезпечних інфекцій (лист М. Іллюхи, с/о В. Белік).

У ті роки вона не раз приїжджала до Києва, де залишався її батько [Щербак 2017]. У подальші роки Астри не раз була в Києві, користуючись нагодою участі у паразитологічних конференціях (напр. [Рейтблат & Калмыкова 1980])³. Не стало дослідниці 2002 р.

Рис. 1. Фото Астри Рейтблат з особової справи за 1949 р. і підпис під автобіографією 20.12.1949. Праворуч — Астри Рейтблат (ідентифікована як у чорному і в капелюсі) в групі студентів у Микитському ботсаду (14.07.1946). Фото з архіву М. Щербака (аналогічне меншої роздільності є в: [Щербак 2017: 92]); на фото ідентифіковано також Л. Гіренка (навчався 1936–1941 + 1946–1947) і М. Щербака (навчався 1945–1948 + 1955–1957, обидва позаду справа).

³ Напевно не без участі Г. Щербак, яка з нею дружила і вивчала одні й ті самі об'єкти.

Рис. 2. Астра на практиці в Криму (1947) [поруч Л. Писарева й ще одна дівчина]. Фото з архіву Л. Писаревої.

Теріологічні доробки

Основний період наукових публікацій — 1950–1981 рр. За спектром публікацій вона — теріолог-паразитолог, яка займалася гризунами та їхніми ектопаразитами (спочатку гамазові кліщі, потім блохи). Перша її наукова праця, опублікована у Працях ЗМКУ, присвячена дрібним ссавцям паркових зон Києва [Рейтблат 1950], майже напевно була її дипломною, з матеріалами 1946–1948 рр.⁴ Із цінних результатів у статті 1950 р.: описи фауни мікромаммалій зелених зон Києва, запасання зимових запасів мишаками, вплив викошування трав на полівок, що пояснює їхню депресію в містах.

У Зоологічному музеї КНУ є зібрані нею колекційні зразки дрібних ссавців за 1946–1953 рр., спочатку Київ (1946), потім Дунай (1948) і Ставропілля (1950, 1953) (дані з каталогу колекції). Регулярність, різноплановість і географія зборів показують, що дослідниця під час навчання працювала в ЗМКУ (окремі зразки зібрані разом зі Л. Смогоржевським та Л. Гіренком, її одногрупниками і згодом співробітниками музею). Хронологія засвідчує зміщення інтересу на Передкавказзя одразу після навчання (1950), однак те, що зразки й тоді передавалися до ЗМКУ, показує її тривалий зв'язок з музеєм.

Публікації після київського періоду стосувалися досліджень у Махачкалі та Ставрополі, перша з них — з описом нового виду гамазид зі Ставропілля [Рейтблат 1958], виявлених на *Apodemus agrarius*⁵. Подальші доробки були пов'язані з Дагестаном («Наукові праці Дагестанської протичумної станції» 1961), як і дисертація (loc. cit., 1967).

Надалі, займаючись спрямовано експопаразитами гризунів (напевно як переносниками інфекцій), дослідниця так чи інакше приділяла увагу ссавцям. Це було і в дослідженнях ектопаразитів щура водяного з Дагестану [Пузанський & Рейтблат 1972], і при вивченні структури ізольованих поселень ховраха малого на Ставропіллі [Емельянов *et al.* 1974], і при випробовуваннях протиблохових препаратів для опрацювання поселень ховрахів гірських [Савельев *et al.* 1981]. (В усіх цих публікаціях вказана афіліація «Ставропольський н.д. протичумного інституту Кавказу і Закавказзя»).

⁴ Керівником дипломної роботи напевно був О. Корнеев, тогочасний керівник кафедри зоології (1948–1964) і зоологічного музею (1952–1965) КДУ, автор дисертації «Мишоподібні гризуни Київщини, їхнє економічне значення та роль у природі» (1940) [Харчук 2022].

⁵ Вид названо на честь П. Д. Голубева, у зборах якого і було виявлено гамазових кліщів роду *Olorachys* і описано як новий вид *Olorachys golubevi*. Примітно, що в ЗМКУ є зразки, зібрані «Голубевим» 1948 р. на Ставропіллі: *Lagurus lagurus* #2462, Ставропольський край, Іпатівський р-н, 13.10.1948 (за два роки там працюватиме й вона).

Позатеріологічне

Співпрацювала (й очевидно дружила) з Ольгою Скалон (1905–1980) — відомим ентомологом і паразитологом, дослідницею бліх, що захистила дисертацію 1966 р. (на рік раніше від Рейтблат). Співпрацювала вона і з Зоологічним інститутом АН СРСР, тоді провідною зоологічною установою СРСР. В авторефераті дисертації (1967) вказано: «Польові спостереження проведено на базі Ставропольської філії ВНДПЧІ «Мікроб», Дагестанської та Азербайджанської протичумних станцій. Експериментальну частину роботи виконано в лабораторії Дагестанської протичумної станції. Обробку матеріалу частково проведено в Лабораторії паразитології Зоологічного Інституту АН СРСР. Науковий керівник: к.б.н. Н. Г. Брегетова.»

За різними джерелами [напр., [Belousova 2013](#)] у Ставрополі її напарницею по роботі (і не тільки) була Надія Лабунець, яка згодом стала упорядником її книжки «Дітлацький заповідник» (рис. 3). Зі спогадів про Н. Лабунець, яка також почала свій шлях у 1950 р. в Ставропольській протичумці, робота в цьому НДІ давала гарний достаток і можливості, не доступні для більшості посполитих⁶; все це напевно влаштувало й Астру.

Примітним виявився пієтет родини Щербаків до родини Рейтблатів, про що свідчать спогади Миколи Щербака [2017], який, як виявляється, був учнем Гершона Рейтבלата, батька Астри, і добре знав й саму Астру⁷, а його дружина — Галина Йосипівна Щербак — була одночасно з нею в аспірантурі й так само вивчала гамазових кліщів. Їхнє спілкування тривало, видається, всі роки їхнього знайомства, починаючи з 1945 р.

Рис. 3. Палітурка книжки «Дітлацький заповідник» 2003 р. (168 с.), автор ілюстрацій — Н. Лабунець; на звороті обкладинки наведено стислу біографічну довідку про Астру Рейтблат. Її особливе ставлення до дітей (перша робота в дитбудинку, потім піонервожата) і відсутність власної родини (не факт) позначилися на тому, що вона удочерила дівчинку, якою все життя й опікувалася, як і онучкою. Про це є у спогадах М. Щербака. Окрім цієї книжки варто згадати також чималу статтю А. Рейтблат про Сергія Даля в «Матеріалах з вивчення Ставропольського краю» [[Бабеньшев & Рейтблат 1988](#)], того самого, на честь якого Ілля Даревський описав унікальну партеногенетичну ящірку *Darevskia dahli* (Darevsky, 1957).

⁶ За спогадами про неї (2008), «Нелегка праця біолога-паразитолога за радянських часів оплачувалася гідно, що дало змогу Лабунець стати першою жінкою в Ставрополі за кермом власного автомобіля. ... А ще подорожі за турпутівками — Куба, Індія, Африка, Бельгія, Австрія...».

⁷ Як згадує М. Щербак [loc. cit.: 63–64], «Керівником гуртка юннатів був науковий співробітник ботсаду Гершон Маркович Рейтблат, низького зросту, у пом'ятому костюмі. Він жив разом з дочкою Астрою, яка теж відвідувала гурток. Вона вчилася на біофаці, захоплювалася гризунами, захистила кандидатську дисертацію і працювала згодом у Махачкалі на протичумній станції. ... Остання зустріч з ним відбулася вже після мого повернення з концтабору... В один із приїздів до Києва Астра розповіла мені, що поховала батька і взяла на виховання дитину з дитбудинку.»

Подяка

Автор щиро дякує всім, хто сприяв цьому дослідженню, зокрема В. Беліку, З. Берест, М. Біляшівському, О. Виноградівій, І. Євстаф'єву, В. Константіновій, Е. Король, Л. Прокопчук, Ж. Розорі.

Бібліографія

- Бабенышев, В. П., А. Г. Рейтблат. 1988. Биолог, краевед Сергей Константинович Даль (1904–1982). *Материалы по изучению Ставропольского края*, **15–16**: 395–404.
- Емельянов, П. Ф., Л. В. Брюханова, Н. В. Глушко, А. Г. Рейтблат. 1974. Экологическая структура изолированных поселений малого суслика в Ставропольском крае. В кн.: *Особо-опасные инфекции на Кавказе. Выпуск 1*. Ставрополь, 137–139.
- Рейтблат, А. 1950. Мышевидные грызуны зелёных насаждений г. Киева и их роль в городском хозяйстве. *Траці Зоологічного музею КДУ*, **2**: 97–102. (Серія: Наукові записки КДУ; Том 9).
- Рейтблат, А. Г. 1958. Новый вид гамазового клеща рода *Olorachys* (Parasitiformes, Gamasoidea). *Паразитологический сборник Зоологического ин-та АН СССР*, **18**: 180–182.
- Рейтблат, А. Г. 1964. О фауне гамазовых клещей (Gamasoidea, Parasitiformes) Ставропольского края. В кн.: *Эктопаразиты (фауна, биология и практическое значение)*, Выпуск 4. Москва, 244–258.
- Рейтблат, А. Г. 1967. *Гамазовые клещи песчанок Предкавказья и Закавказья*. Автореф. канд. дис. Махачкала, 1–20.
- Рейтблат, А. Г., Калмыкова, Н. Г. 1980. Новые данные по биологии *Haemolaelaps glasgowi* Ewing. В кн.: *IX конференция Украинского паразитологического общества. Тезисы докладов. Часть 5*. Киев, 72–73.
- Пузанский, В. Н., А. Г. Рейтблат. 1972. К фауне эктопаразитов водяной полевки в Дагестане. В кн.: *Научная конференция Ставропольского отделения МОИП. Тезисы докладов*. Ставрополь, 50–51.
- Савельев, В. Н., М. П. Козлов, А. Г. Рейтблат, [et al.]. 1981. Испытание энтеробактерина-3 против блох горного суслика в полевых условиях. В кн.: *Эпидемиология и профилактика природно-очаговых инфекций*. Саратов, 108–113.
- Харчук, С. 2022. Корнеев Александр Порфиревич — зоолог, созолог, педагог. *Novitates Theriologicae*, **14**: 172–175.
- Щербак, Ю. (упор.). 2017. *Микола Щербак — людина природи: статті, документи, спогади, фото (збірник)*. Ярославів Вал, Київ, 1–248. ISBN 978-617-605-025-4
- Belousova, T. 2013. Part II: The anti-plague system in Russian and Western Media. In: Mahoney, C. W., J. W. Toppin, R. A. Zilinskas (eds). *Stories of the Soviet Anti-Plague System*. Monterey Institute of International Studies. Monterey (CA, USA), 213–219. (CNS Occasional Paper, No. 18). ISBN 978-0-9892361-3-3 <https://www.files.ethz.ch/pdf>

Резюме

ЗАГОРОДНЮК, І. Астра Рейтблат (1923–2002) — зоолог, паразитолог, епідеміолог. — Нарис про дослідницю, що починала свій науковий шлях у Києві як теріолог і вивчала дрібних ссавців зелених зон міста (1950). У подальші роки вона зайнялася ектопаразитами гризунів, досліджуючи їх у Дагестані й Ставропіллі, у рамках роботи в системі протичумних станцій Кавказу і Закавказзя. З бл. 1967 р. і до кінця життя (2002) працювала в Ставропольському протичумному НДІ Кавказу і Закавказзя. Залишаючись передусім акарологом та епідеміологом, дослідниця незмінно працювала на теріологічних об'єктах, якими були піщанки, шури, ховрахи. У Києві підтримувала стосунки з родиною Щербаків-зоологів.